

“TATAR” NOMINING TARIXIY AHAMIYATI VA ETIMOLOGIYASI

*Tadjiyeva Nargiza Djumabayevna, Ma'mun universiteti NTM
“Tarix” kafedrası o'qituvchisi*

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE AND ETYMOLOGY OF THE NAME “TATAR”

Tadjieva Nargiza Djumabayevna, Lecturer at the Department of History, Ma'mun University

<https://orcid.org/0009-0004-2757-0940>

e-mail:

tadjiyevanargiza1984@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ И ЭТИМОЛОГИЯ НАЗВАНИЯ “ТАТАР”

*Таджиева Наргиза Джумабаевна, преподаватель кафедры
“История” университета Мамуна*

Annotatsiya: “Tatar” nomi uzoq va murakkab tarixga ega bo‘lib, asrlar davomida turli tarixiy va lingvistik manbalarda uchraydi. Ushbu tadqiqot uning ilk bor O‘rxun bitiklarida tilga olinishi va keyinchalik Xitoy, fors va Yevropa manbalarida qanday qayd etilganligini o‘rganadi. Rashididdin va boshqa tarixchilar asarlarida “Tatar” nomining qaysi qavmlar bilan bog‘langanligi tahlil qilinadi. Shuningdek, mo‘g‘ullar va tatarlar o‘rtasidagi tarixiy aloqalar hamda nomning turli mintaqalarda va davrlarda qanday o‘zgarishlarga uchragani o‘rganiladi. Tadqiqotning yakuniy qismi esa bugungi kunda “Tatar” nomi atrofida mavjud munozaralarga bag‘ishlanadi.

Kalit so‘zlar: tatar, mo‘g‘ullar, turkiy qabilalar, O‘rxun bitiklari, Rashididdin, Oltin O‘rda, etimologiya, tarixiy identifikasiya.

Abstract: The name “Tatar” has a long and complex history, appearing in various historical and linguistic sources over the centuries. This study examines its first mention in the Orkhon inscriptions and its later references in Chinese, Persian, and European sources. The research analyzes the associations of the name “Tatar” with different ethnic groups in the works of Rashid al-Din and other historians. Additionally, it explores the historical interactions between the Mongols and the Tatars, as well as the transformations of the name across different regions and periods. The final part of the study is dedicated to contemporary debates surrounding the name “Tatar”.

Keywords: Tatar, Mongols, Turkic tribes, Orkhon inscriptions, Rashid al-Din, Golden Horde, etymology, historical identification.

Аннотация: Название “Татар” имеет долгую и сложную историю, встречаясь в различных исторических и лингвистических источниках на протяжении веков. В данном исследовании рассматривается его первое упоминание в Урхунских надписях и последующие ссылки в китайских, персидских и европейских источниках. Анализируются связи названия “Татар” с различными этническими группами в трудах Рашид ад-Дина и других историков. Также исследуются исторические взаимодействия между монголами и татарами, а также изменения этого названия в разных регионах и эпохах. Завершающая часть исследования посвящена современным дискуссиям вокруг термина “Татар”.

Ключевые слова: Татар, монголы, тюркские племена, Урхунские надписи, Рашид ад-Дин, Золотая Орда, этимология, историческая идентификация.

KIRISH. “Tatar nomi ilk bor O’rxun bitiklarida o’ttiz tatar, to’quz tatar deb tilga olingen. Turli davrlarga oid manbalarda esa “Ta-Ta” yoki “Da-Da” deb qayd etilgan. Tarixchi Rashididdin bu odamlarni alohida qabila sifatida qayd etib, ularning tili mo‘g‘ul deb yozadi. Tatar nomi “Dada Qo‘rqu” qissalarida ham uchraydi. Bu manbalardan tashqari “Qobusnama”da tatarlar to‘qqiz turk qabilasidan biri sifatida ko‘rsatilgani, “Devoni lug‘otit turk”da turk qabilalari qatoriga kiritilgani va tatar nomi ham “Qobusnama”da turkiy qabilalar qatoriga kiritilgani ko‘rinib turibdi. “Tatar” nomi turli manbalarda “tog‘ odami, tatar, vahshiy, yovvoyi, kamonchi xalq, but (ongun), daftar, suv mo‘g‘ul, musofir” kabi ma’nolar bilan izohlanad [1].

Xitoyliklar barcha mo‘g‘ul tilida so‘zlashuvchi xalqlarni Ta-ta (tatar) deb atagan va bu jamoalarni uch guruhga bo‘lgan: oq tatarlar, qora tatarlar va yovvoyi tatarlar. Bu farq ularning sivilizatsiya darajalariga ko‘ra belgilangan. Masalan, Buyuk Xitoy devori yaqinida yashovchi oq tatarlar tatarlarning eng madaniyatli hisoblangan. Ularning ichida Ongutlar oilasining rahbari Chingizzon davrida Alakush Tegin edi. Qora tatarlar esa ko‘chmanchi hayot kechirgan haqiqiy tatarlar, mo‘g‘ullar (Men-ku-Ta-ta), Kereyit, naymanlar (sakkiz) kabi sharqdan g‘arbgacha bo‘lgan xalqlar edi. Yovvoyi tatarlar Baykaldan (Tenggis) tashqarida ovchilik bilan shug‘ullanadigan qabilalar edi. Mo‘g‘ul tilida so‘zlashuvchi jamoalar orasida sharqda, Xitoy bilan chegarada yashovchi faqat bitta xalq tatar deb atalgan. Ular Buyur nor (Buyur ko‘li) atrofida yashab, olti qabiladan iborat bo‘lgan. Eng nufuzlisi Tutuklayut qabilasi bo‘lib, undan keyin Alchi, Chagan (Chahan/oq) va Kuin qabilalari joylashgan. Ammo ular XII asrning ikkinchi yarmida oldingi kuchlarini yo‘qotdilar. Ma’lumki, ular Xitoya talon-taroj qilish uchun bostirib kirganlar. Darhaqiqat, mo‘g‘ullar hukmdori Abahay Xon bir qancha tatar boshliqlarini qo‘lga olib, Oltinxonga (Xitoy imperatori) topshiradi. Bu voqeа mo‘g‘ullar va tatarlar o‘rtasida chuqur dushmanlikka olib keldi. Mo‘g‘ullardan Xutulaxon tatarlarga qarshi qasos olish armiyasini uyushtirdi. Bu yurish chog‘ida

mo‘g‘ul zodagonlaridan Yesugey Bahodir tatarbeklaridan Timuchinni qo‘lga oladi. Yana mo‘g‘ul manbalariga ko‘ra, Yesugey Bahodir tatarlar tomonidan zaharlangan. Keyin, 1202-yilda Chingizzon Dalan Nemurgesda tatarlarni og‘ir mag‘lubiyatga uchratdi. Shu sababdan Chingizzon va uning davomchilari sarkardalari orasida asli tatar millatiga mansub kishilar juda kam bo‘lib, ular asosan Ilxoniylar (Huloku asos solgan xonlik 1256-1335-yillar) xizmatida bo‘lgan. Ammo, odatda, hamma joyda mo‘g‘ullar tatarlar deb atalishda davom etdilar. Mo‘g‘ullar esa tatar deb atalishni yoqtirmasdi[2].

Ma’lumki, mo‘g‘ullar istilosи natijasida Yaqin Sharqda yirik mo‘g‘ul-turk jamoasi o‘rnashib qolgan. Rashiduddin Fazlulloh Hamadoniy tatar qabilasidan ko‘plab xo‘jayinlar Ilxoniylar xizmatida bo‘lganligini qayd etadi. Yana Rashididdin, mo‘g‘ul tilida so‘zlashuvchi barcha qabilalarning tatar deb atalishini, chunki bu qabila qadimda qilgan bosqinlari bilan katta shuhrat qozonganini aytadi. Ilxoniylar xizmatidagi asosiy tatarbeklaridan biri Sali Noyan edi. Mengu Kag‘an tomonidan Sali Noyan qo‘mondonligi ostidagi ikki bo‘linma Hindiston chegarasiga jo‘natildi. Abaka davrida Diyarbekir hokimi bo‘lgan Durbay Noyan ham asl tatarlardan edi. Bu janoblar, ehtimol, tatarlarning eng taniqli qabilasi Tutuklayut qabilasiga mansub bo‘lgan. Sagan tatar qabilasining eng taniqli xo‘jayinlari Giray va Doladay (Abaka davrida) va Malatya-Harput hokimi Kurbog‘a (G‘azan Xon va Olsaytuxon davrida) edi. Kuin tatar (qora tatar) qabilasining yetakchi xo‘jayini – Samagar Noyan. Samagar Hulokuning vorisi bo‘lib, Abaka va Arg‘unxonlar davrida Anadoluda general valilik qilgan, o‘zining adolati va donoligi bilan bu yurt xalqi tomonidan sevilgan.

“Janubiy Rossiyadagi barcha Chingiziylar xonliklari mo‘g‘ullar deb hisoblanadilar (tarixda ular “tatarlar” deb noto‘g‘ri ataladi), garchi ular chinakam Chingiziylar sulolasi bo‘lsa-da, qipchoq mo‘g‘ullari qadimdan turkiylashgan, chunki ular mahalliy turk ommasi orasida yetakchilar. Qrim, Qozon va Astraxan xonliklari o‘zlarining mo‘g‘ul qiyofasida Turkistondagi qirg‘iz xonliklari kabi

musulmon-turk xonliklaridan boshqa narsa emas edi”.

“Tatar” so‘zi XV-XVI asrlarda Anadolu qishloqlari va qabilalari orasida shaxs nomi sifatida ishlatilgan. Darvoqe, ma’lumki, Qoraqo‘yunlulardan Qora Mehmedning singlisining ismi Tatar Xotun edi. Bundan tashqari, “tatar” nomi asosan Qrim va Qozonda Ilxoniylar tarqatib yuborilganidan keyin tashkil etilgan knyazliklar va ularning asoschilariga tegishli edi. Usmonli adabiyotida “tatar” so‘zi Qrim xonligi va uning askarlari uchun keng qo‘llaniladi. G‘arb adabiyotida qadimgi Rim va yunon mifologiyasida “do‘zax” ma’nosini anglatuvchi “tartar” so‘zi tatarlarni, xususan, Usmonlilardan boshqa barcha turklarni tasvirlashda noto‘g‘ri ishlatilgan[3]. XIV asrdan boshlab Oltin O‘rda xonligiga mansub bo‘lganlar “tatarlar”, ular kelgan O‘rta Osiyo esa “tatarlar yeri” deb atalgan. Shunisi e’tiborga loyiqliki, tatar nomi XIX asrdan ba’zi G‘arb manbalarida Usmonli turklari uchun ham tilga olingan. Bugungi kunda “tatarlar” deb atalgan turk jamoalari Qozon viloyatida Rossiya tasarrufidagi yerdarda, Ukraina tarkibiga kirgan Qrimda, O‘rta Osiyoning ba’zi respublikalarida uchraydi va hatto Rumiya, Polsha, Finlyandiya va boshqa Yevropa davlatlariga tarqaldi. Shuningdek, Koreya, Yaponiya va Manchuriyada, ular asosan Volga-Ural mintaqasida Ilxonlikning parchalanishi natijasida tashkil etilgan xonliklarning xalqidir[6].

Ma’lumki, chor Rossiyasi duch kelgan barcha turk jamoalarini “tatar” deb atagan. Shu nuqtayi nazardan, “tatar” nomi ruslardan kelib chiqqan deb aytish mumkin. Biroq, bu borada bir xulosaga kelish juda qiyin. Hozirda dunyoda rasman “tatarlar” sifatida qabul qilingan ikki jamoa mavjud: Qrim va Qozon tatarlari.

“Tatar” nomi turli manbalarda turli ma’nolarda ishlatiladi. “Tatar” etimologiyasi, A.A.Suxarev “Tog‘ odami”, Yeremeyev “Tat-ar”, Xitoy yilnomasi “Varvar-yovvoyi”, “Kamonchi xalq” arman qo‘lyozmalarida, Karamzin “Idol (Uzun)”, Qashqarli “Tat-Foreigner”, Belozerskaya “Tipter-Ledger” va P.Karpini “Su”. Ular buni “mo‘g‘ul” deb izohlaganlar. Bularidan tashqari, “tatar” nomi va uning ma’nosini haqida ko‘plab nazariyalar mavjud[1].

Bugungi kunda Tataristonda bu nom haqida munozaralar davom etmoqda. 1990-yillar boshida Sovet Rossiyasi parchalanganidan so‘ng Tataristonda bir guruh ziyolilar yangi respublika nomi Bolgariya bo‘lishini istashdi. Biroq, bu fikrga dunyoda ikkita bolgar bo‘lishi mumkin emas, deb qarshi chiqdi.

“Tatar” nomi “tat” va “ar” (er) so‘zlarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. “Tat” so‘zi chet ellik ma’nosini bildiruvchi “yat” so‘zidan kelib chiqqan. U tarix davomida “yat – dat – tat” o‘zgarishidan o‘tgani. Ikkinci “ar” so‘zi “er, shaxs” degan ma’noni anglatadi. Shuning uchun tatarcha Tat-ar (er) Yat-ar (er) “begona odam, yet er, begona joy” degan ma’noni anglatadi[1].

ADABIYOTLAR   TAHLILI   VA METODLAR. O‘rxun bitiklari – Ushbu yozma yodgorliklarda “Otuz Tatar” va “To‘quz Tatar” nomlari uchraydi. Ushbu manbalar qadimgi turkiy qabilalarning mavjudligini tasdiqlaydi va ularning etnik tarkibini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Rashididdin Fazlulloh Hamadoniyning “Jome ut-tavorix” asari yirik asar bo‘lib, mo‘g‘ullarning tarixi va turkiy qabilalar haqida batafsil ma’lumot beradi. U tatarlarni alohida qabila sifatida ko‘rsatadi, lekin ularning tilini mo‘g‘ulcha deb qayd etgani bahsli fikr. Dada Qo‘rqt qissalari – Ushbu turkiy xalq og‘zaki ijodining yodgorliklarida ham tatar qabilalari eslatilgan. Bu asar turkiy xalqlarning madaniy va tarixiy yodgorliklarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Bu manbalar qadimgi turkiy va mo‘g‘ul xalqlarining shakllanishi va etnik tarkibiga oid muhim dalillarni beradi. Biroq, ular asosan og‘zaki an’analarga asoslangan bo‘lib, aniq tarixiy xronologiyani belgilash qiyin.

MUHOKAMA. “Tatar” nomining ma’nosini va qo‘llanilishi tarixiy jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq. Dastlab mo‘g‘ul tilida ishlatilgan bu nom keyinchalik turkiy xalqlarga nisbatan qo‘llanila boshlangan. Rus tarixiy manbalarida ko‘plab musulmon-turk xalqlari tatar sifatida tasniflangan. XX asrda esa Tatariston ziyolilari bu nom o‘rniga “Bolgariya” nomini taklif qilgan, ammo bu qarama-qarshi fikrlarga sabab bo‘lgan. Lingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, “Tat” so‘zi “begona” yoki “chet ellik” degan ma’noni anglatsa, “ar” qo‘shimchasi

“erkak” yoki “odam” ma’nosini bildiradi, bu esa “tatar” nomining turli xil izohlarini paydo qiladi.

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, “tatar” nomi dastlab mo‘g‘ul va turkiy tillarda ishlatilgan va turli xalqlarga nisbatan qo‘llanilgan. Xitoy manbalarida tatarlarga oid uchta asosiy guruh – Oq Tatarlar, Qora Tatarlar va Yovvoyi Tatarlar ajratilgan. Rashididdinning yozishicha, mo‘g‘ullar va tatarlar o‘rtasida yillar davomida kurash kechgan bo‘lib, Chingizzon tatarlarga qarshi katta yurishlar uyushtirgan. Bundan tashqari, tadqiqot shuni ko’rsatadiki, “tatar” nomi Oltin O‘rda, Qrim va Qozon xonliklari davrida keng qo‘llanilgan.

XULOSA. “Tatar” nomining tarixiy taraqqiyoti uning etnik va lingvistik o‘zgarishlarga bog‘liq ekanligini ko’rsatadi. Ilk bor turkiy va mo‘g‘ul xalqlari tomonidan qo‘llangan bu nom keyinchalik Yevropa va rus tarixiy adabiyotlarida ham keng ishlatilgan. Hozirgi kunda “tatar” nomi Rossiya, Markaziy Osiyo va boshqa hududlarda saqlanib qolgan bo‘lib, uning tarixiy ildizlarini o‘rganish etnik identifikatsiya jarayonlarini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mustafa Kalkan. Tatar adi va anlami. 2023, p.11.
2. Ahmet Buran, Ercan Aklaya, Çağdaş Türk Delçeleri, Elazig, 1999, p. 211.
3. Mo‘g‘ullarning maxfiy tarixi (Ahmet Temir tarjimasi), Anqara 1948, bet. 275-276.
4. Rashiduddin Fazlulloh-i Hamadoniy, Cami'u't-tevarih, Moskva 1965, s. 159-204.
5. Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur, (çev. M.Reşat Uzmen), İstanbul, 1999, s.439.
6. A.A. Suharev. Kazanske Tatari. S. Petersburg, 1904, s. 22-23.
7. D.E. Yermeyev. K Semantike Tyurkskoy Etnonimii. Moskva, 1970, s.134,135.
8. E. Kerimullin. Tatarlar. Kazan, 1991, s. 18.
9. A.A. Halikov. Kto Mi Bulgari ili Tatari? (Biz Kimmiz Bulgarmi Tatarmi?) Kazan, 1992, s.24.
10. A.A. Halikov, Kto Mi Bulgari ili Tatari? (Biz Kimmiz Bulgarmi Tatarmi?) Kazan, 1992, s.26.
11. E. Kerimullin. Tatarlar. Kazan, 1991, s. 17.
12. A.A. Halikov. Kto Mi Bulgari ili Tatari? (Biz Kimmiz Bulgarmi Tatarmi?) Kazan, 1992, s.24.

